

Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler

Economic Relations in the Daily Life of the Hittite World

Esmâ REYHAN*

Öz

Makalemizde, Hitit gündelik hayatına dair fiyatları inceleyeceğiz. Bunu, özellikle Hitit Kanunlarından derlediğimiz bilgilerle yapacağız. Bu belgelerde, çeşitli hayvanların, eşyaların, tarımsal ve hayvansal ürünlerin, bağların, bahçelerin, ayrıca çeşitli hizmetlerin ve insan emeğinin fiyatlarını takip ederek Hitit gündelik hayatının izini sürmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hitit Kanunları, Hitit Ekonomisi, Hititler'de Gündelik Hayat, Hititler'de Fiyatlar.

Abstract

In this paper, we will examine the prices in the Hittite daily life. We are going to achieve this by using a number of indications from the Hittite Law Codes. In these texts, we will follow the the prices of some items, such as domestic animals, goods, animal- and agricultural products, vineyards, gardens and also the prices of various services and human labor. Thus we are going to trail the evidence concerning the Hittite daily life.

Keywords: Hittite Law Codes, Hittite Economy, Hittite daily life, the prices in Hittite life.

Giriş

Hitit çiviyazılı belgelerinde doğrudan doğruya toplumun gündelik hayatına ilişkin belgeler yoktur. Konu hakkındaki bilgilerimiz, mevcut belgelerdeki satır aralarından ya da konuyla ilgili ipuçlarının değerlendirilmesi ile sağlanmaktadır. Özellikle Hitit kanunları, toplumsal hayatın hukuk kurallarının uygulandığı çerçevesinde yansıyan kesitini

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, esmareyhan@gazi.edu.tr.

sunması bakımından önemlidir. Bu kanunlarda, toplumun iktisadi durumunu yansıtan pek çok konu iki seri halinde dile getirilmiştir. Her seri 100 maddeden oluşmaktadır. Giriş cümleleri bu serileri tanımlamak için kullanılmıştır: Serinin, “eğer bir adam” ile başlayan ilk 100 maddesi cürümleri, “eğer bir üzüm bağı” ile başlayan diğer 100 maddelik seri ise genellikle tarım ve hayvancılıkla ilgili konuları içerir.¹

İncelememizde, konumuzla bağlantılı olarak, 200 maddelik bu iki seri üzerinde çalışarak fiyatları ortaya çıkaracak ve bunların aracılığı ile Hitit toplumunun gündelik hayatına dair iktisadi ilişkileri belirleyeceğiz.

I. Tarım Ürün ve Arazilerinin Fiyatları

Tarımın iktisadi hayatın temelini oluşturduğu Hitit Dönemi Anadolu’sunda bugün yetiştirilen tarım ürünlerinin çoğunu görmek mümkündür. Tarımsal üretimi yapılan ürünler arasında ilk sırayı arpa ve buğday almaktadır. Her bir tarım ürününün toplumsal ihtiyaca göre yönetim tarafından belirlenmiş belli bir fiyatı vardır. Halkın geçim kaynağının temelini oluşturan buğdayın fiyatı diğer ürünlerin fiyatlarıyla kıyaslandığında biraz daha hesaplıdır ve halkın alabileceği düzeydedir. Bu durum, Orta Anadolu Bölgesi’nin iklim koşullarının buğday üretimine elverişli olmasıyla açıklanabilir. Örneğin;

3 PA ZÍZ “3 PA kıvı buğday” = 1 Őkel gümüş.²

Hitit çivi yazılı belgelerinden, dönemin deęiŐim aracı olarak gümüşün kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hititlerin kullandıkları ağırlık ve uzunluk birimlerinin bir kısmı Mezopotamya’dan alınmıştır. Bunlardan metnimizde değindiğimiz GÍN, Őkel, PA ve zipaddani ağırlık ölçüleri, IKU ve gipeŐŐar ise alan ölçüleridir (Friedrich; 1952, s. 262, Hunger; 1976-1980, s. 45, van den Hout; 1987-1990, s. 517-527):

1 mina = 496 gr = 40 Őkel (= GÍN) (Hitit)

1 Őkel = 12,4 gr (Hitit)

1 mina = 498 gr = 60 Őkel (= GÍN) (Mezopotamya)

1 Őkel = 8,3 gr (Mezopotamya)

1 IKU= 3600 metrekare

1 gipeŐŐar = 0,25 metrekare

PA (PARISU’nun kısaltılmıŐ Şekli) 1 PA = 50 litre

zipaddani = sıvılar için kullanılan bir ölçek (1 maŐrapa).

¹Hitit Kanunları’ndan verdiğimiz paragrafların tercümelere, İmparati; 1992’den alınmıştır.

²Hitit Kanunları, Paragraf 183.

Ekin alanlarının fiyatlarının verilmiş olması mülk edinme konusuna ışık tutmaktadır. Bu fiyatlar şöyledir³:

Tablo 1:

1 IKU A.ŠÀ šiššura “1 IKU sulanmış ekin alanı”	3 şekel gümüş
1 IKU A.ŠÀ HA.LA.NI “1 IKU halani ekin alanı”	2 şekel gümüş
“halani arazisine bitişik bir ekin alanı”	1 şekel gümüş

Yasalarla teminat altına alınmış fiyatlar gösteriyor ki, bir kişinin arazi temin etmesi oldukça kolaydı. Bir eşek, bir dana ya da bir at fiyatına 3600 metrekare tarımsal arazi almak mümkündü.

Sahip olunan malların dökümünü vermesi bakımından önemli bir belge grubu olan arazi bağış belgeleri⁴ konumuzla ilgilidir:

“Pulliyanni'nin mülkü: 2 adam, Pulliyanni, Aššarta; 3 erkek çocuk, Aparkammi, İriyatti, Hapilu; 4 kadın, Tešmu, Zidandu, Šakkummila, Huliyašuhani; 3 kız çocuğu, Kapaššanni, Kapurti, Paškuwa; 2 yaşlı kadın, Arhuwašši, Tuttuwani; (toplam) 14 baş (kişi); 4 sığır, 2 eşek, 2 inek, 1 dana, 2 sabana koşulmuş sığır, 1 boğa, 1 buzağı, 6 sığır, 10 keçi, 7 oğlak, onlar (toplam) 17 keçi; 1 ev, (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Purlišari'nin mülkünden, Šayanuwanta şehrinde, 7 ½ Iku bağ Antarla şehrinde, Hantapi'nin mülkünün (yakınında)“ (Riemschneider; 1958, s.352-353).

Bu belgelerde bazı kişilerin sahip olduğu mal ve mülkleri ayrıntıları ile verilmiştir. Kral tarafından mühürlenmiş bu belgeler ile kişinin malını mülkünü çocuklarına ve torunlarına bırakabilmesi de garanti altına alınmıştır. Yukarıda Pulliyanni'ye ait olarak verdiğimiz malın dökümünden, kanunlarla fiyatı belirlenmiş olanların (Tablo 1-2) toplamı bu kişinin ortalama ekonomik durumunu yansıtmaktadır.

Hititlerde, tarım arazileri ve onlardan elde edilen ürünler yasalarla koruma altına alınmıştır. Bu konularda yapılan suistimallerin cezaları, bir yandan zarar görenin mağduriyetini telafi ederken diğer yandan oldukça yüksek bedellerle - ki bu ceza bedellerinde “*eskiden x kadardı şimdi y kadar oldu*” şeklinde bir indirime gidilmesine rağmen- suçun tekrarını önlemek maksadıyla oldukça caydırıcı niteliktedir.

Tarım arazilerine ve tarım ürünlerine karşı işlenen suçlar ise ekin alanının ateşe verilmesi, ekinlerin çalınması, meyve ağaçlarına el koyulması ve ekin alanlarının sınırlarının ihlal edilmesi şeklindedir.⁵

³ Hitit Kanunları, Paragraf 183.

⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Riemschneider; 1958.

II. Hayvan ve Ürünlerinin Fiyatları

Hitit Dönemi Anadolu'sunda da iktisadi hayatın ziraattan sonra en temel dayanağı hayvancılıktı. Hitit krallarının yapmış oldukları başarılı askeri fetihler sonucunda ülkelerine taşıdıkları ganimetler arasında, övgülerle, belki de sayıları biraz abartılarak sığır ve koyunlardan bahsedilmekte ve bu ganimetler zaferin önemli neticelerinden biri olarak kabul edilmektedir:

“Hattuša'nın beyleri, yaya ve arabalı askerleri, NAMRA⁶, sığır ve koyun(ları) getirdi ve onların sayısı yok idi (sayılamayacak kadar çoktu).”⁷

Bu ifadeler, ülkenin zenginlik göstergeleri arasında sahip olunan hayvan sayısının da yer aldığı anlamını taşımaktadır.

Hitit kanunları ve çeşitli Hitit çivi yazılı belgelerinden o dönemin hayvancılığı hakkında genel bir tablo çıkarmak mümkündür. Bu belgelerden o dönemde sığır, domuz, at, katır ve eşek gibi büyükbaş hayvanların yanında koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların da yetiştirildiğini görmekteyiz. Bu hayvanların fiyatları (Tablo 2) kanunlarda belirtilmiştir.⁸

Tablo 2:

GU ₄ .APIN.LÁ “saban öküzü”	12 şekel gümüş
GU ₄ .MAH “cins bir öküz”	10 şekel gümüş
GU ₄ .ÁB GAL “yetişkin bir inek”	7 şekel gümüş
GU ₄ .APIN.LÁ “saban öküzü”	5 şekel gümüş
GU ₄ .ÁB iuga “bir yaşında bir inek”	5 şekel gümüş
GU ₄ .šawitištaš “sütten kesilmiş bir öküz”	4 şekel gümüş
GU ₄ .ÁB armahanti “gebe inek”	8 şekel gümüş
AMAR “dana”	2 şekel gümüş
ANŠE.GUR ₄ .RA.NÍTA “erkek at”	2 şekel gümüş
ANŠE.GUR ₄ .RA MUNUS.AL.LÁ “yük çekme kısırağı”	2 şekel gümüş”
ANŠE.NÍTA “eşek”	2 şekel gümüş
ANŠE.MUNUS.AL.LÁ “dişi yük çekme eşeği”	2 şekel gümüş
UDU “koyun”	1 şekel gümüş
3 UZ ₆ “3 keçi”	2 şekel gümüş
2 SILA ₄ “2 kuzu”	1 şekel gümüş
2 MAŠ.TUR “2 oğlak”	½ şekel gümüş
ANŠE.GUR ₄ .RA turiyawaš “koşum atı”	20 şekel gümüş

⁵ Hitit Kanunları, Paragraflar 103, 106, 168, 169.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Alp; 1950-1951.

⁷ II.Murşili Yıllıkları; KBo 3.4 + KUB 23.125 Rs.III st. 37-38.

⁸ Hitit Kanunları, Paragraflar 178, 179, 180, 181.

ANŞE.GİR.NUN.NA “katır”	1 mina gümüş
ANŞE.GUR ₄ .RA “at”	14 şekel gümüş
ANŞE.GUR ₄ .RA.NÍTA iuga “1 yaşında erkek at”	10 şekel gümüş
ANŞE.GUR ₄ .RA.MUNUS.AL.LÁ iuga “yük çekme kısrağı”	15 şekel gümüş
ANŞE.GUR ₄ .RA.NÍTA “erkek at”	4 şekel gümüş
ANŞE.GUR ₄ .RA.MUNUS.AL.LÁ şawitištaš “6 ay –1 senelik kısrağ”	4 şekel gümüş

Fiyatlardan anlaşıldığına göre günlük işlerde kullanılan hayvanlar arasında en pahalı olanı katırdır: 1 mina (yani 496 gr.) gümüş.

Hayvanlardan elde edilen ürünlerin fiyatları da kanunlarla belirtilmiştir⁹:

Tablo 3

1 zipaddani IA.ŞAH “1 zipaddani domuzyağı”	1 şekel gümüş
1 zipaddani I.NUN “1 zipaddani tereyağı”	1 şekel gümüş
2 GA.KIN.AG “2 peynir”	1 şekel gümüş
3 IMZU “3 <porsiyon> peynir mayası”	1 şekel gümüş
2 GU ₄ . GAL UZU “yetişkin iki sığırın eti”	karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
2 GU ₄ iugaššaš UZU “2 adet 1 yaşında sığırın eti”	Karşılığında bir koyun (= 1 şekel gümüş)
5 GU ₄ şawitištaš UZU “sütten kesilmiş 5 adet sığırın eti”	Karşılığında bir koyun (= 1 şekel gümüş)
10 UZU.AMAR “10 adet dananın eti”	karşılığında bir koyun (= 1 şekel gümüş)
10 UZU.UDU “10 adet koyunun eti”	karşılığında bir koyun (= 1 şekel gümüş)
2 GU ₄ .GAL “ yetişkin iki adet öküzün eti”	karşılığında bir koyun (= 1 şekel gümüş)
20 UZU.SÍLA “20 adet kuzunun eti”	karşılığında bir koyun (= 1 şekel gümüş)

Hayvancılık önemli bir iktisadi üretim aracı olunca doğal olarak devlet hayvancılıkla ilgili düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu durum Hitit kanunlarından izlenebilmektedir. Kanunlarda hayvanlarla ilgili suçların cezaları ayrıntılı şekillerde verilmiştir (Hoffner; 1990, s. 58-72). En çok işlenen suçlar; hayvanın çalınması, hayvanın üzerindeki damganın silinmesi, başka ahırlara taşınması, hayvanın başkası tarafından bulunması, hayvanın

⁹ Hitit Kanunları, Paragraflar 181, 186

başka birinin ekin alanında ölmesi, birisinin hayvanı kendisine mal etmesi, hayvanın boynuzunun ya da ayağının kırılması, boyunduruğa koşulması, alıkonulması, gebe bir hayvanın vurulması, gözünün kör edilmesi, vurularak ölümüne sebebiyet verilmesi, kesilmesi, hayvana ait koşum takımının çalınması olarak verilmiştir. Hitit Kanunları'nda bunlarla ilgili ifadelere sıklıkla rastlanmaktadır.¹⁰

Ekonomisi tarım ve hayvancılık temeli üzerine kurulmuş olan Hitit toplumunda, hayvanlara karşı işlenen suçlara verilen cezaların oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, bir öküzü çalan kişi 15 öküz vermekle cezalandırılmaktadır. Tabloda (Tablo 2) cins bir öküzün fiyatı 10 şekel gümüş olarak belirtilmektedir. Buna göre, 15 adet öküzün fiyatı, $15 \times 10 = 150$ şekel gümüş etmektedir. 1 şekel gümüşün 12,4 gr. olduğu düşünülürse $150 \times 12,4 = 1860$ gr. gümüş eder ki bu da oldukça yüksek bir fiyattır.

III. İşgücü Fiyatları

Hitit Kanunları'nın çeşitli maddelerinde, bazı kişilerin yaptıkları çalışmaların süresi ve de gördükleri işlere göre aldıkları ücretleri belirtilmiştir (Tablo 4).¹¹ Anadolu'da, işgücü-ücret ilişkisi söz konusu olduğunda, üretim ilişkilerinde modern zamanla ilk çağ toplumları arasında köklü bir değişikliğin olmadığını söylemek mümkündür. Yaklaşık 4000 yıl öncesinde Anadolu'da tarımın basit yöntemlerle yapılması, kurak geçen mevsimlerde tarımın sekteye uğraması, yağmur duasına çıkılması, büyük arazilerde ortaya çıkan işgücü ihtiyacı sebebiyle kadın ve erkek işçilerin ücretli olarak çalıştırılması gibi durumlar belgelerde vurgulanmıştır. Hitit kanunlarında, ekin zamanında çalıştırılmak üzere kiralanan kadın işçilerle erkek işçilere verilen ücretler arasında eşitsizliğin var olduğu görülmekle birlikte kadının, ücretleri önceden belirlenmiş işleri üstlenmesi ve bu şekilde üretim sürecine dahil edilmesi eski çağ toplumlarına göre oldukça dikkat çekicidir.

Tablo 4:

Bir adam ücret karşılığında <iş> girerse (ekin demetlerini bağlamak, onları nakil arabalarının üzerine koymak ve onları saman evine (ambara) kapatmak, harman yerini temizlemek için)	üç ay için "30 PA buğday"
Bir kadın işe girerse (ürün kaldırma işi için)	iki ay için "12 PA buğday"

¹⁰ Hitit Kanunları, Paragraflar 57-77B, 84-89, 129-130.

¹¹ Hitit Kanunları, Paragraf 158.

Bu verilerden çıkarabileceğimiz bir başka sonuç, işgücü-zaman ilişkisi ile ilgilidir. İş-zaman ilişkisinin düzenlenmesinde, uzmanlık gerektiren iş alanlarında yapılan iş karşılığında ödenen ücret işin bitiminde verilmekte ve yapılan işe karşılık belli bir zaman belirtilmemektedir.

Bu tablodan bir erkek ve kadının yaptığı işe göre aylık gelirini tespit etmek mümkündür¹²:

Yapılan İşe Göre Erkeğin Aldığı Ücret

Üç ay için = 30 PA buğday (1 PA = 50 litre, 30 PA = 1500 litre)

Bir ay için = 10 PA buğday (10 PA = 500 litre)

3 PA buğday = 1 şekel gümüş ise,

1 şekel gümüş = 12.4 gr.

10 PA buğday = 3.3 şekel

3.3 şekel ise,

3.3 x 12.4 = 40.92 gr. gümüş eder.

Mevcut verilere göre, belli bir iş karşılığında bir erkeğin aldığı aylık ücret:

3.3 şekel = 40.92 gr. gümüş olur.

Yapılan İşe Göre Kadının Aldığı Ücret

İki ay için = 12 PA buğday (1 PA = 50 litre, 12 PA = 600 litre)

Bir ay için = 6 PA buğday (6 PA = 300 litre)

3 PA buğday = 1 şekel gümüş

1 şekel gümüş = 12,4 gr. gümüş

6 PA buğday = 2 şekel

2 şekel ise,

2 x 12.4 = 24.8 gr. gümüş eder.

Mevcut verilere göre, belli bir iş karşılığında bir kadının aldığı aylık ücret:

2 şekel = 24.8 gr. gümüş olur.

Hitit kanunların ilgili maddelerinden çıkardığımız sonuca göre; bir erkeğin ortalama aylık ücreti 3.3 şekel yani 40.92 gr. gümüş, bir kadının

¹² Bir kadın veya bir erkeğin aldıkları aylık ücret ile alım gücünü kıyaslamak için bkz. Tablo 1-11.

ortalama aylık ücreti ise 2 şekel yani 24.8 gr. gümüşdür. Bir erkeğin aldığı bir aylık ücret ile 10 PA buğday, kadınınki ile 6 PA buğday almak mümkündür.

Ayrıca herhangi bir zaman belirtilmeden yapılan işe karşılık yani iş teslimi alınan ücretler vardır.¹³

Tablo 5:

Bir kişi (çift öküzlerini boyunduruğa koşarsa)	(iş karşılığı) “½ PA buğday”
Bir demirci 1,5 mina ağırlığında bir PİŞAN ¹⁴ yaparsa	(iş karşılığı) “1,5 PA buğday”
(bir demirci) 2 mina ağırlığında bir balta yaparsa	(iş karşılığı) “1 PA kızıl buğday”
(bir demirci) 1 mina ağırlığında bir balta yaparsa	(iş karşılığı) “1 PA buğday”

Hitit kanunlarının bir maddesi¹⁵, kaçan bir kadın ya da erkek köleyi bulup çalıştıran bir kişinin, kölelerin sahibine ödemesi gereken ücreti içermektedir. Bu maddeden kadın ve erkek kölelerin 1 yıllık işgücü karşılığının ne olduğunu anlamak mümkün olmaktadır. Belge kırık olduğundan erkek kölenin işgücünün 1 yıllığına ne değer biçildiği anlaşılamamaktadır. Ama ödenen miktar mina üzerinden gösterilmektedir ve 1 mina = 40 şekel'dir. Ve mina üzerinden hesaplanan erkek köle için verilen ücret, büyük olasılıkla kadın için istenenden daha fazladır.

Tablo 6:

Bir adamın (köle) 1 yıllık ücreti	x mina gümüş
Bir kadının (köle) 1 yıllık ücreti	50 şekel gümüş

Bu durum yukarıdaki tabloda da (Tablo 4) görüldüğü gibi, erkek ve kadınlara ödenen ücretlerin farklılık göstermesi ile uyumludur.

Hitit kanunlarının bir diğer maddesi (§ 42) askerlik hizmeti için tutulmuş kişilere verilen ücretleri içerir. Erkeklerin yanında kadınların da bu iş için kiralanması söz konusudur. Ancak bu tür bir hizmette kadına ait görevin ne olacağı konusu açık değildir. Bu maddeden askerlik hizmeti için kiralanmış kişilere ödemenin peşin olarak, yani yaşamlarını tehlikeye sokacak savaşa gitmeden önce yapılmasının gerektiği anlaşılmaktadır:

Hitit Kanunları, Paragraf 42: “Eğer bir kişiyi bir kimse hizmetine alırsa ve o kişi bir askeri sefere giderse ve o ölürse eğer <onun> ücreti verilmiş ise o zaman tazmin etmesin, eğer onun ücreti verilmemiş ise bir kişi versin. Ve ücret olarak on iki şekel gümüş versin ve bir kadının ücreti olarak altı şekel gümüş versin”.

¹³ Hitit Kanunları, Paragraflar 159, 160, 161.

¹⁴ GİŞPİŞAN “sepet, kap, kutu, sandık” Neu-Rüster; 1989, s. 344; GİGİŞPİŞAN (GİŞGÁ) “kutu, sandık, kap, elbise sandığı” Ünal; 2007, s. 544.

¹⁵ Hitit Kanunları, Paragraf 24.

İmparati, kadına askeri yaşantıda bir işlev tanınmasının imkansızlığı ve savaş için yapılan bir seferde kadının varlığını gösterecek örneklerin bulunmaması sebebiyle, bu maddede kadına verilen ücretten bahsedilmesine şüpheyile bakar (İmparati; 1992, s. 215). Hitit gündelik yaşamında üretim sürecine işçi olarak dahil olabilen kadının askerlikte de en azından geri hizmetlerde görevlendirilmiş olmaları olasıdır.

IV. Sağlık Harcamaları

Hitit toplumunda insanların gündelik hayat içerisinde bütçe ayırmaları gereken bir husus da sağlık giderleridir. Hitit kanunlarında bir hekime ödenecek ücretler belirtilmiştir:

Hitit Kanunları, Paragraf IX: “Eğer özgür bir adamın başına biri ağır bir şekilde zarar verirse ona baksın, onun yerine bir kişi versin ve evinde <bu> o iyileşinceye kadar çalışmaya devam etsin. Ama o iyileştiği zaman ona on şekel gümüş versin ve hekime ücretini, <yani> üç şekel gümüşü versin; ama eğer bir erkek köle <ise> iki şekel gümüş versin”.

Tablo 7:

Hekime ödenen muayene ücreti (özgür kişi için)	3 şekel gümüş
Hekime ödenen muayene ücreti (köle için)	2 şekel gümüş

Ödenecek miktar, ödeyen kişinin özgür ya da köle olmasına göre değişmektedir. Özgür bir insanın hekime ödeyeceği ücret 3 şekel ($12,4 \times 3 = 37,2$ gram) gümüş iken erkek kölenin ödeyeceği miktar 2 şekel ($12,4 \times 2 = 24,8$ gram) gümüş olarak belirtilmiştir. Sağlık harcamalarının gündelik yaşamdaki diğer harcamalara göre oldukça yüksek düzeyde olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca belgede geçen muayene tarifeleri ve genel işgücü fiyatları göz önüne alındığında Hitit toplumsal yaşamında hekimlerin seçkin bir statüde olduğu ve iktisadi durumlarının da iyi olduğu anlaşılmaktadır.

V.Eğitim Harcamaları

Aileler çocuklarının yetiştirilmeleri ve bir meslek sahibi olmaları için de bütçe ayırmaktadırlar. Bu da aileye 6 şekel (yani $12,4 \times 6 = 74,4$ gr) gümüş mal olmaktadır:

Hitit Kanunlar, Paragraf 200B: “Eğer bir genci/bir oğlu bir eğitime biri verirse ya marangoz olarak ya demirci olarak ya dokumacı olarak ya işçi olarak ya keçeci olarak, o zaman eğiticinin <ücreti için> altı şekel gümüş versin. Eğer (o) onu kusursuz bir şekilde eğitmezse o zaman ona bir kişi versin”

Buna göre, bir Hitit gencinin eğitime verilerken marangoz, demirci, dokumacı, işçi, keçeci olarak yetiştirilmesi istenmektedir. Bu meslek gruplarının dönemin en gözde meslekleri arasında olduğunu söylemek

mümkündür. Eğiticiye verilecek olan ücret de kanunlarda 6 şekel gümüş olarak belirlenmiştir. Çocuklarını eğiticiye veren aileler onların iyi yetişmesinin, kusursuz eğitim almasının garanti edilmesini istemektedirler. Bu amaçla verdiği kötü eğitimin tazmini olarak, eğitici çocuğun ailesine ya da onunla ilgilenen kişiye bir kişi vermekle yükümlü kılınmıştır.

Kanunlarda, vasıflı kişilerin ücretleri belirtilmiştir. Zanaatçı, çömlekçi, demirci, marangoz, deri işçisi, keçeci, dokuyucu ya da bir elbise imalatçısından herhangi birini satın alan (hizmetine alan/hizmetli olarak çalıştıran) kişinin ödemesi gereken ücret on şekel gümüşdür. Bu da çocuklarının bu mesleklerden herhangi birine sahip olmaları için ailelerinin ödedikleri ücretten oldukça fazladır. Ailelerin çocuklarının eğitilmesi için gösterdikleri çabanın da sebebidir:

Hitit Kanunları, Paragraf 176B: “Eğer bir zanaatçıyı biri satın alırsa ya da bir çömlekçiyi, bir demirciyi, bir marangozu, bir deri işçisini, bir keçeciyi, bir dokuyucuyu ya da bir elbise imalatçısını biri satın alırsa, on şekel gümüş versin.”

Özel alanlarda yetiştirilmiş kişilerin ücreti ise oldukça yüksektir. Bunlardan, “Kuş yakalayıcı, (fal esnasında) kuş uçuşunu izleyen, kâhin” (Rüster-Neu; 1989, s.339) olan bir kişiye ödenen ücret 25 şekel gümüşdür. Ücretin yüksekliği, bu işle uğraşan kişilerin yetiştirilmesinin uzun ve zahmetli bir süreç olmasından kaynaklanıyor olmalıdır:

Hitit Kanunları, Paragraf 177: “Eğer eğitilmiş bir kuş bakıcısını biri satın alırsa, yirmi beş şekel gümüş versin. Eğer eğitilmemiş/deneyimsiz¹⁶ bir erkeği ya da bir kadını biri satın alırsa, yirmi şekel gümüş versin.”

Aynı maddede, muhtemelen aynı işi yapan ama daha deneyimsiz olan kadın ve erkeğin ücreti beş şekel daha az olarak belirtilmiştir. Bu da deneyimin ücret belirlemede bir kriter olduğu anlamına gelmektedir.

VI. Kira Fiyatları

Hitit Kanunlarının çeşitli maddeleri hayvan ve eşyaların kira fiyatları ile ilgilidir. Kiralama fiyatları bir ay için belirlenmiştir. Güçlerinden faydalanmak üzere saban öküzü, inek, at, katır gibi hayvanların kiralanmasından başka, herhalde inek de sağımlik olarak kiralanmaktadır.¹⁷

¹⁶ dampupi- “pavarya, barbar, iptida insan, cahil kimse” Ünal; 2007; s. 678.

¹⁷Hitit Kanunları, Paragraflar 151, 152.

Tablo 8:

GU ₄ .APIN.LÁ “bir saban öküzünün kirası”	bir ay için “1şekel gümüş”
^{GU4} ĀB “bir ineğin kirası”	bir ay için “½ şekel gümüş”
ANŞE.GUR ₄ .RA “bir atın kirası”	bir ay için “1 şekel gümüş”
ANŞE.GİR.NUN.NA “bir katırın kirası”	bir ay için “1 şekel gümüş”
ANŞE “bir eşeğin kirası”	bir ay için “1 şekel gümüş”

Ayrıca tarımda kullanılan eşyalar da kiralanmaktadır.¹⁸

Tablo 9:

1 mina ağırlığında bir bronz balta	bir ay için 1 şekel gümüş
½ mina ağırlığında bir bakır balta	bir ay için ½ şekel gümüş
1 mina ağırlığında tapulli ¹⁹	bir ay için ½ şekel gümüş

Bu malzemelerin devlete ait olan depolardan mı yoksa şahıslardan mı temin edildikleri konusunda bilgi verilmemiştir.

VII. Dericilik ve Dokumacılık Ürün Fiyatları

a. Dericilik

Hitit gündelik yaşamında giyim-kuşam gereksinimlerinin ve bazı temel tüketim malzemelerinin karşılanması için çeşitli hayvanların derisinden faydalanılmaktadır. Deri fiyatları genel olarak 1 şekel gümüş olarak sabitlenmiştir. Ancak, çeşitli hayvan derilerinin 4, 5, 10, 15, 20 adetlerinin karşılığı 1 şekel gümüşken, “bol kıllı koyun derisi” ile “yetişkin boğa derisi”nin 1 adetinin aynı fiyat, yani 1 şekel olduğu görülmektedir.²⁰ Bu durum hayvanların miktarının az ya da çok olması ile açıklanabilir.

¹⁸ Hitit Kanunları, Paragraf 157.

¹⁹ *tapulli* “bakır ya da bronz bir alet, belki bıçak” Friedrich; 1952, s. 212; ^(URUDU/ZABAR)tapulliya-/ tapulliyana-/tapuri- “bıçağa benzeyen bir kesici, kılıç?” Ünal; 2007, s. 628.

²⁰ Hitit Kanunları, Paragraf 185.

Tablo 10:

KUŞ GU ₄ .GAL “yetişkin bir boğanın derisi”	1 şekel gümüş
5 KUŞ GU ₄ şaütitaş “sütten kesilmiş 5 adet sığırın derisi”	1 şekel gümüş
10 KUŞ AMAR “10 adet dananın derisi”	1 şekel gümüş
KUŞ UDU warhui “bol kıllı bir koyunun derisi”	1 şekel gümüş
10 KUŞ UDU HA.RU.UB.TI “kırkılmış 10 adet koyunun derisi”	1 şekel gümüş
4 KUŞ UZ ₆ “4 adet dişi keçinin derisi”	1 şekel gümüş
15 KUŞ UZ ₆ walli “15 adet kırkılmış dişi keçinin derisi”	1 şekel gümüş
20 KUŞ SILA ₄ “20 adet kuzunun derisi”	1 şekel gümüş
20 KUŞ MAŞ.TUR “20 adet oğlağın derisi”	1 şekel gümüş

Kral için yapılacak eşyalarda kullanılacak derinin değiştirilmesi ve yerine başka bir derinin kullanılması ise cezası ağır bir suç olarak kabul edilmiştir:

“Ayrıca siz, kralın ayakkabılarını yapan ayakkabıcılar, aşçının evinin sığırının derisini alınız, başkasını almayınız, her kim başka bir deriyi alır ve arkasından o işitilirse, o (kişiye), onun soyuna kötülük yapacaklar”²¹

Bu durum, büyücülüğün önemli bir işlevinin olduğu ve özellikle zarar veren büyü olarak kabul edilen kara büyüün şiddetle yasaklandığı Hitit toplumsal yaşamında kralı, ona temas edecek olan herhangi bir şey vasıtasıyla kara büyüye maruz kalmaktan önlemek için gösterilen çabalar olarak açıklanabilir.

b. Dokumacılık

Ritüellerde kullanılan malzemeler arasında yer alan değişik renklerdeki yünler, dini törenlerde ve özellikle bayram ritüellerinde çok çeşitlilik gösteren giysiler, Hitit ekonomisinde dokumacılığın gereğini ve boyutunu göstermektedir. Listede en pahalı giysi olarak 30 şekel gümüş fiyatı ile “TÜG.SIG” (değerli bir giysi) yer almaktadır. Bu giysinin “değerli giysi” şeklinde tanımlanmasının, fiyatının diğer elbiselerden daha fazla olmasıyla ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.²²

²¹ KUB 13.3 III 3-8.; Friedrich; 1928-1929, s. 46-58.

²² Hitit Kanunları, Paragraf 182.

Tablo 11:

I TUG ^{happuššant} ²³ “1 adet hapuššant giysisi”	12 şekel gümüş
I TUG.SÍG “1 adet değerli giysi”	30 şekel gümüş
I TUG.SIG ZA.GÌN “1 adet mavi yünden giysi”	20 şekel gümüş
I TUG ^{ADUPLI} “1 adet manto?”	10 şekel gümüş
I TUG ^{iškališšar} ²⁴ “1 adet iškališšar giysisi”	3 şekel gümüş
I TUG ^{IM.K[I ?]} “1 adet IM.KI. giysisi”	4 şekel gümüş
I TUG ^{MIR?} “1 adet kaba kumaştan yapılmış giysi”	1 şekel gümüş
I TUG.GU.È.A SIG “1 adet ince gömlek”	3 şekel gümüş
I TUG.GÚ “1 adet gömlek”	x şekel gümüş
I TUG 7 MA.NA KIL.LÁ.BI “7 mina ağırlığında bir giysi”	x şekel gümüş
I GADA GAL “1 adet büyük keten bezi”	5 şekel gümüş

Hitit kanunları, Hitit toplumunu uğramış oldukları her türlü mağduriyete karşı korumak maksadıyla özenle hazırlanmıştır. Bu özen her türlü suçta karşı alınan önlemlerde olduğu gibi, dokumacılıkta da kendini göstermektedir.²⁵

Bu dönemde dokumacılara bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Örneğin, Arinna şehrinin dokumacıları, arazi mükellefiyeti olan şahhan ve luzzi yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardır. Aynı şekilde bu muafiyet Zip(p)alanta şehrinin dokumacıları için de geçerlidir. Bu dokumacılar olasılıkla tapınaklarda görevlidirler ve bu yüzden bazı ayrıcalıklara sahiptirler. Söz konusu iki kentin Hitit panteonunun başında bulunan tanrı çiftine adanmış olması bu sonucu doğrulamaktadır.

VIII. BAĞCILIK VE ARICILIK ÜRÜN FİYATLARI

a.Bağcılık

Hitit belgelerinde “Bağ” (Bağ Çubuğu) ve “Şarap” konusunda teşvik edici ibareler bulunmakta, bağcılığa zarar veren unsurlarla mücadele edilmesi gerekliliği önemle vurgulanmaktadır. Bu ifadeler Hitit ekonomisinde bağcılığın ve şarapçılığın önemine dair önemli bir kanıttır. Hititlerin bağbozumu mevsiminde bu faaliyetlerini kutlamak için

²³ TUG^{happušant}- “bir elbise parçası”, Friedrich; 1952, s. 55; TUG^{happušant}- / hapušant- “bir elbise” Ünal; 2007, s. 173.

²⁴ TUG^{iškališšar} (TUG^{iškalleššar}) “yırtmaçlı bir elbise”, Friedrich; 1952, s. 88; TUG^{iškalleššar}/ iškališšar “arkası yırtık bir giysi” Ünal; 2007, s. 273.

²⁵ Hitit Kanunları, Paragraflar 126, 144.

“bağbozumu bayramı” (EZEN^{GIŠ}GEŠTIN tuhšuwaš) yapmaları da bu tespiti haklı kılmaktadır. Hitit Kralı'nın ‘Askeri Vali’ye gönderdiği bir Maşat Höyük (Tapikka) mektubunda şöyle denilmektedir:

“Gaşaşa kentinin bağları konusunda bana yazdıklarına gelince, (onlara) yardım et. Onları (üzümleri) kessinler, onlar zarar görmesin” (Alp; 1999, s. 68).

Bir askeri valinin, kraldan aldığı emirler arasında “üzüm bağları ile dikkatlice ilgilenmesi” direktifinin bulunması, bağcılığın ekonomik yapı içindeki önemine işaret etmektedir. Üzüm bağlarını bu derece önemli kılan husus nedir? “Bin tanrılı ülke” olarak tanımlanan Hitit ülkesinde periyodik olarak yapılan bayram ritüellerinde bira (KAŠ) ve şarap (GEŠTIN) gibi içecekler tanrılara sunulan vazgeçilmez kurban malzemeleridir. Özellikle, teokratik bir devlet biçiminin kendisini ideolojik bakımdan bu ritüellerle beslediği dikkate alındığında metindeki vurgunun önemi ortaya çıkmaktadır. Yine Hitit kanunlarının 56. maddesinde maden işçilerinin zorunluluklarından biri de bağları kesmekti;

“Müstahkem bir kente doğru (=karşı) kralın bir seferine girişmekten, bir bağ kesmekten, maden işçilerinin hiçbiri muaf olmasın . . .”

Hitit kanunlarında, bir üzüm bağının fiyatı ile aynı büyüklükteki başka bir ürün alanının fiyatını kıyasladığımızda iki arazi şekli arasında oldukça büyük farkların olması ise konunun gündelik hayata yansımaları bakımından bir başka önemli veriyi teşkil etmektedir.

1 IKU^{GIŠ}SAR^{GIŠ}GEŠTIN “1 IKU üzüm bağı” = 1 mina gümüş.²⁶

Değişik durumlarda ve 1 IKU büyüklüğünde arazinin fiyatı 1, 2, 3 şekel gümüş arasında değişmektedir. Aynı büyüklükteki bir üzüm bağının fiyatı ise 1 mina gümüştür. 1 şekel gümüşün 12,4 gr., 1 mina gümüşün ise yaklaşık yarım kilo olduğu düşünülürse üzüm bağının fiyatının oldukça fazla olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca kanunlarda bağdan elde edilen üzümün yapılan şarabın fiyatı da belirtilmiştir:

1 PA GEŠTIN “1 PA şarap” = ½ şekel gümüş.²⁷

Bundan başka, Hitit askeri görevlileri arasında yer alan ancak kelime anlamı olarak bağcılığı çağrıştıran ve GAL GEŠTIN “şarap büyüğü” olarak tanımlanan, Hitit İmparatorluk çağında yüksek rütbeli bir komutan (Alp; 2000, s.151) olduğu bilinen bir görevlinin bulunması da ilginçtir.

²⁶ Hitit Kanunları, Paragraf 185.

²⁷ Hitit Kanunları, Paragraf 183.

Bugün Anadolu'da yetişen meyvelerin birçoğunun Hitit döneminde de yetişmiş olması mümkündür. Hitit Kanunları'nda "bağcılık" ve "meyvecilik" konularında işlenebilecek suçlar, bağ çubuğunun ve çeşitli meyvelerin çalınması, kesilmesi, ateşe verilmesi; ekilmiş bağlara koyunların salınması şeklinde belirlenmiştir.²⁸

Bu düzenlemeler, Hitit iktisadi yapısı içinde önemli bir yeri olan bağcılık ve meyveciliğin yasalarla koruma altına alındığını göstermektedir.

b. Arıcılık

Hitit toplumunda arıcılığın önemi büyüktür. Dini metinler incelendiğinde tanrılara sunulan yiyecekler arasında bal her zaman ilk sırada yer almaktadır. Özellikle büyü ritüellerinde gördüğümüz tanrıyı çağırma seremonilerinde tanrılar yollarına ballar dökülerek gittikleri çok uzaklardan geri çağırılmaktadırlar. Kayıp tanrı öyküsünde, bolluğu ve bereketi beraberinde alıp götüren Telipinu'yu bulması için bir arı görevlendirilmiştir. Efsaneye göre arı, Telipinu'yu uyurken bulmuş ve onu sokarak uyandırmıştır. Bu hareket sonucu Telipinu'nun öfkesi daha da artmıştır. Ancak arı, sokarak canını acıttığı Telipinu'ya iyileştirici ve rahatlatıcı özelliği olan balını sürerek sakinleştirmiş, onun Hatti ülkesine dönmesini sağlamış ve böylece ülkeye tekrar bolluk ve bereket gelmiştir.

"Tanrı Telipinu öfke nöbetine kapılmıştır. Ayakkabılarını giyer ve ülkeyi terk eder. (Onun gidişyle) ürünler kurur ve ölür, sığırlar ve koyunlar yavrularını reddeder ve kısırlaşır, insanlar ve tanrılar aç kalır. Bu büyük tehlike altında, Telipinu'nun babası, Fırtına Tanrısı, deli dolu oğlunu arayıp bulması için bir kartal gönderir. Arama sonuçsuz kalır. Fırtına Tanrısı, onu bizzat aramak ister. Değişen bir şey olmaz. Büyük ya da küçük hiçbir tanrı onun nerelerde olduğunu bilemez. Umutsuzluk içindeki Fırtına Tanrısı, bu kez bir arı gönderir. Arı yüksek dağları, derin vadileri, mavi denizleri araştırır. Sonuçta bir çayırdaki Telipinu'yu bulur. Ellerini ve ayaklarını sokarak onu kaldırır, sonra balmumu sürerek soktuğu yerlerin acısını dindirir. Ancak, tanrının öfkesi geçmez. Aslında, acıyla uyandırıldığı için kızgınlığı daha da artmıştır. Bir felaketler silsilesi içinde, evleri yıkan, insanları, hayvanları ve ürünleri perişan eden, yıldırımlar, fırtınalar ve seller gönderir. Sonra, onu yatıştırması ve geri getirmesi için büyü tanrıçası Kamruşepa gönderilir. Kamruşepa bu amaçla bir ritüel gerçekleştirir. Telipinu'nun bedeni öfkeden arındırılır. Tanrının eve dönüş yolu üzerine yağ ve bal dökülerek güzelleştirilmiştir. Telipinu döner ve yine ülkesini sever. Her şey normale dönmüştür. Ülkeye yine bereket gelir" (Hoffner 1990: 14-20).

Böylesine önemli bir iş için bir arının görevlendirilmesi ilginçtir. Bal için biçilen fiyat da kanunlarda belirtildiği üzere; aşağıdaki gibidir:

²⁸ Hitit Kanunları, Paragraflar 101, 104, 105, 107, 108, 109, 113.

1 zipitanni LĀL “1 zipitanni bal” = 1 Őkel gűműŝ.²⁹

Arıcılık ile ilgili suçlar, arıların ya da arı kovanının çalınması Şeklinde olmaktadır:

Hitit Kanunları, Paragraf 91: Eđer bir kovanda yaŝayan arı topluluęunda arıları biri çalarsa, eskiden [1+x Őkel gűműŝ] veriliyordu. Őimdi beŝ Őkel gűműŝ verilsin ve (bűylece suçu) evinden uzaklaŝtırır.

Hitit Kanunları, Paragraf 92: Eđer iki kovanı, eđer űç kovanı biri çalarsa, eskiden o arılar tarafından sokuluyordu ve Őimdi altı Őkel gűműŝ versin. Eđer bir kovanı biri çalarsa, eđer içinde arı yoksa, űç Őkel gűműŝ versin.

Hitit kanunlarında bu suçlara karŝılık verilen cezalar ise kovanın içinde arıların olması ya da olmaması durumuna gűre deęiŝmektedir.

Sonuç

Bu alıŝmamızda Hitit kanun maddelerinin ve bazı belgelerin bize sunduęu bilgiler doęrultusunda, Hititlerin gűndelik hayatta kullandıkları çok farklı mal ve hizmetlerin fiyatlarını, belli baŝlı meslek sahiplerinin űcretlerini inceledik. Bir kiŝinin mal-műlk edinmesi, hizmet satın alması veya kiralaması ya da çocuęunun eęitimine imkan saęlayabilmesi gibi ekonomik kaynaęa dayanan en temel ihtiyaçları için gerekli alım gűcűnűn ne olduęunu kanun maddelerinin sunduęu veriler çerçevesinde irdelemeye çalıŝtık.

Hitit kanunlarında bir insanın o dűnem itibariyle gűndelik yaŝamında ihtiyaı olan hemen her Őey fiyatlandırılmıŝtır. Kanunlardan fiyatları hakkında bilgi edindięimiz mal ve hizmetler ŝunlardır: Baę-bahçe fiyatları, hayvan fiyatları, hayvan űrűnlerinin fiyatları, bal, ŝarap fiyatları, iŝgűcű fiyatları, eŝya ya da hayvan kiralama fiyatları, hekim űcretleri, eęitim űcretleri, deri fiyatları, giysi fiyatları. Bunlar o dűnemde bir toplumun temel mal ve hizmet tűrketim ihtiyaçlarının űzetidir.

Hitit dűneminde Anadolu’da bugűn yetiŝtirilen tarım űrűnlerinin birçoęu yetiŝtirilmektedir. Arpa ve buęday tarımsal űretimde ilk sırayı almaktadır. Halkın geçim kaynaęının temelini oluŝturan buędayın fiyatı, dięer űrűnlerin fiyatlarıyla kıyaslandığında biraz daha hesaplıdır ve halkın alabileceęi dűzeydedir. Yukarıdaki tablolarda gűrűldűęu gibi buęday, yapılan bir iŝ karŝılıęında, kiŝiye, iŝin çeŝidine ve iŝi yapan kiŝinin erkek ya da kadın veya hűr ya da kűle olması durumuna gűre deęiŝen miktarlarda űcret/maaŝ olarak verilmektedir. Kanunlarda; 3 PA buęday = 1 Őkel gűműŝ (Tablo 1) olarak belirtilmiŝtir. 1 PA buęday = 50 litre, 3 PA buęday = 150

²⁹ Hitit Kanunları, Paragraf 181.

litre = 1 şekel gümüş = 12.4 gr. gümüş eder. Yani 3 PA buğday 1 şekel gümüştür ve bu da fiyatı verilen diğer malzemelere göre insanların rahatça alabilecekleri bir miktardır. Giysi fiyatları ise oldukça pahalıdır. Ancak fiyatı 30 şekel olan bir elbisenin yanında, fiyatı 1 şekel olan elbiseler de bulunmaktadır. Buna göre kişi alım gücüne göre tercihini yapabilmektedir. Diğer ürün/hizmet alımlarında da ortalama bir standart sağlanmıştır.

Kazılar sonucu ele geçecek yeni belgeler bu konuda daha kapsamlı yorumlar yapmamızı sağlayacaktır.

Kaynakça

- AKTÜRE, S., (1997), *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.
- ALP, S., (1950-1951), Soziale Klasse der NAM.RA-Leute und ihre hethitische Bezeichnung, JKF I, Heidelberg.
- ALP, S., (1999), *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları, No:6, Ankara.
- ALP, S., (2000), *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul.
- BRYCE, T. R., (2003), *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara.
- FRIEDRICH, J., (1928-1929), "Reinheitsvorschriften für den hethitischen König", *MAOG 4*, Leipzig.
- FRIEDRICH, J., (1952), *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- van den HOUT, P.J., (1987-1990), "Maße und Gewichte", *RIA 7*, Berlin-New York.
- HOFFNER, H.A., (1990), *Hittite Myths*, Atlanta, Georgia.
- HUNGER, H., (1976-1980), "Ikû", *RIA 5*, Berlin.
- IMPARATI, F., (1992), *Hitit Yasaları*, Ankara.
- KINAL, F., (1962), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- RIEMSCHEIDER, K. K., (1958), "Die hethitischen Landschenkungsurkunden", *MIO VI*, Berlin.
- RUSTER, C.- NEU, E., (1989), *Hethitisches Zeichenlexikon*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- ÜNAL, A., (2005), *Hititler Devrinde Anadolu* (Kitap 3), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A., (2007), *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, (Vol. I A-M, Vol. II N-Z), Hamburg.

Kısaltmalar ve İşaretler

KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi, (Heft 1 vd.) Leipzig 1916-23;(Heft 7 vd.) Berlin 1954 vd.

KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921 vd.

MIO: Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Berlin 1953 vd.

RIA: Reallexikon der Assyriologie, Berlin 1928-1938, 1957 vd.

Rs.: Rückseite einer Tontafel.

St.: Satır.

[] Tabletın o kısmının kırık olduğunu gösterir.

() Tercümenin daha iyi anlaşılması için yapılan ilaveyi gösterir.

. . . Yan yana üç ya da üçten fazla nokta o kısmın sağlam olduğunu fakat gerek görülmediği için alınmadığını belirtir.

<> Metni yazan katip tarafından unutulmuş olan işaretleri içine alır.

x Kırık kısımlar içerisinde tamamlanamayan işaretlerin yerini tutar.

§ Paragraf.